

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКА ДУХОВНА СПАДЩИНА: МОВА У ПРАВОСЛАВНІЙ БОГОСЛУЖБІ

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Випуск 21.

УДК 811.163.1 (075.8)

Юсіп-Якимович Ю. Кирило-Мефодіївська духовна спадщина: мова у Православній Богослужбі; 14 стор.; кількість бібліографічних джерел – 35; мова українська.

Анотація. Стаття є продовженням студій автора з науковою та дидактичною метою мовного аспекту Кирило-Мефодіївської духовної спадщини, зокрема мови Церкви – від "золотого Кирило-Мефодіївського віку" аж до сучасності – а звідси – мов старослов'янської, церковнослов'янської, української, російської на різних хронологічних історичних зрізах.

Ключові слова: Кирило-Мефодіївська духовна спадщина, мова Церкви, слов'янські першовчителі, старослов'янська, церковнослов'янська мова, християнство, переклади Святого Письма, Біблія, Євангеліє, Псалтир, Апостол, Slavia Orthodoxa, Літургія, «азбучні війни», ім'яславизм, давньосхіднослов'янська редакція старослов'янської мови, українська мова, Російська Православна Церква, Українська Православна Церква, Українська Греко-Католицька Церква, сучасне православ'я в Україні і в Росії.

Zusammenfassung. Diese Publikation ist die Fortsetzung der von der Autorin durchführenden Erforschungen des Sprachaspektes des Kyryllo – Mefodijiwier geistigen Erbes, nämlich der Kirche, beginnend von der «goldenen Kyryllo – Mefodijiwier Zeit» bis zur Gegenwart. Es werden sowohl altslawische, kirchlich – slawische, ukrainische, russische Sprachen als auch die der anderen slawischen Völker auf verschiedenen chronologisch – historischen Ebenen mit dem wissenschaftlichen und didaktischen Ziel untersucht.

Kernwörter: Kyryllo – Mefodijiwier geistiges Erbe, die Sprache der Kirche, slawische Erstlehrer, Altslawisch, Kirchlich – slawisch, Christentum, Übersetzungen der Heiligen Schrift, Bibel, Evangelium, Psalter, Apostel, Slavia Orthodoxa, Liturgie, «Alphabetkriege», Namenslawismus, altostslawische Fassung des Altslawischen, Ukrainisch, Russische Orthodoxe Kirche, Ukrainische Griechisch –Katholische Kirche, gegenwärtige Orthodoxie in der Ukraine und in Russland.

Дням слов'янської писемності присвячується

1. "Мова в Богослужбі". З історії становлення.

Релігійно-культурний подвиг слов'янських першовчителів святих Кирила і Мефодія за своїм безпосереднім змістом був насамперед **філологічною** працею: вони створили першу слов'янську азбуку, переклали на слов'янську мову літургію, перший корпус біблійних міней, склали перші молитви, їм належать і паростки релігійної поезії, філософії і полеміки по-слов'янськи. Працею першовчителів була створена перша літературна мова слов'ян – старослов'янська.

Виникнувши в 60-х роках IX століття, до кінця X століття старослов'янська мова пройшла три етапи розвитку:

1. **Солунський**, коли були зроблені перші переклади з грецької мови на слов'янську на основі солунсько-македонського діалекту староболгарської мови – мовлення міста та передмістя Солуня, де народилися й вирости Костянтин та Мефодій.

2. **Мораво-паннонський** (у місії у Великій Моравії Костянтин та Мефодій відредагували свої перші переклади, враховуючи особливості мови місцевого населення).

3. **Болгаро-македонський** (після смерті Мефодія його учні змушені були емігрувати в Хорватію та Болгарське царство і продовжити там справу своїх учителів).

У "золотий Кирило-Мефодіївський вік" слов'янської книжності (включаючи літературні школи "першого єпископа болгарської мови" Климента Охридського, Іоанна Екзарха Болгарського і

царя Симеона) постали основні питання мовного забезпечення життя Церкви і книжно-писемної культури в суспільстві, що приймає християнство. Ці питання пов'язані з труднощами перекладу Святого Письма на нову мову, де інша картина світу, відбита в мові, інша лексика, граматики, стилістика, нова азбука, а також проблеми, пов'язані з колізіями поширення християнства в новому етнокультурному середовищі.

У філології Slavia Orthodoxa протягом усієї її історії чітко простежуються дві однаково необхідні лінії розвитку – *творення* нового і *оборона* створеного. Саме цим – співвідношенням "*оборони*" і "*творення*", традицій і новаторства – визначається місце особистостей, культурних подій і в історії, і у своєму часі.

Початок творення – це "Кирило-Мефодіївський вік" слов'янської писемності, коли були створені глаголиця, переклади і твори першовчителів; перші слов'янські житія, апології, служби; перші віршовані твори ("Проглас" до Євангелія і "Похвала" Григорію Богослову Костянтина Філософа, азбучні молитви); перший юридичний текст "Закон судний людям"; перші твори слов'янської вченості: полеміка Костянтина з поборниками "триязичної догми" (пізніше включена до його Житія); міркування про переклад у Македонському кириличному листку й у "Пролозі" Іоанна Екзарха Болгарського; апологія подвигу солунських братів і одночасно перший зіставний нарис слов'янської фонетики (у зіставленні з грецькою) у трактаті "Про письмена" Чорноризця Храбра (на

зламів IX–X вв.); потім кирилиця; монументальна антологія некультових міней, перекладена на початку X ст. на замовлення царя Симеона, що ввійшла в історію як "Ізборник Святослава" 1073 р.

Першопереклади з початкового етапу розвитку старослов'янської мови, як відомо, в оригіналах не збереглися. Усі канонічні книги прийшли на Київську Русь із Болгарського царства й представляли болгаро-македонську редакцію старослов'янської мови.

До кінця XI ст. на Київській Русі цілком сформувалася давньсхіднослов'янська редакція старослов'янської мови.

Ставши мовою Літургії наших предків у X ст., у кінці XI ст. на Київській Русі з'явилися місцеві редакції старослов'янського тексту Нового Завіту.

У XII–XIV ст. старослов'янська мова дуже рідко вживалася як знаряддя літературної творчості. Вона обслуговувала потреби культу і тому її уже з цього часу називають **церковнослов'янською**.

Оскільки церковнослов'янська мова для широких кіл ставала малозрозумілою, то вже в XIV ст. з'являються переклади частин Святого Письма та житійної літератури **українською мовою**.

У Київському князівстві в цей період здійснювалися переклади із церковнослов'янської мови на українську окремих частин **Старого Завіту**. Зокрема, збереглися переклади книги **Есфір, Псалтиря, Притч Соломонових, Пісні пісень** і т.д. З церковнослов'янської мови перекладено так звану Четую Мінею 1489 року. У цих перекладах дуже відчутний вплив церковнослов'янської мови.

За епохою творення настає час захисту, утвердження книжкових святинь. Такою була архаїзуюча реформа церковнослов'янського письма болгарського патріарха Євфимія Тирнавського (XIV в.); виправлення богослужбових книг при Купріянові, митрополитові Київському і Литовському, пізніше Московському і всія Русі (наприкінці XIV в.).

У XV ст. був створений перший у Slavica Orthodoxa повний звід біблійних книг церковнослов'янською мовою – **Геннадіївської Біблії** (1499), яка вийшла завдяки новгородському єпископові Геннадієві і стала *основою* для Біблій першодрукованої **Острозької** (1581), **Московської** (1663), **Петровсько-Єлизаветинської** (1751); з'явилися перші у східних слов'ян друковані біблійні книги – **"Біблія Руська"** Ф. Скорини (Прага, 1517-1519) також церковнослов'янською мовою, хоча і з помітним впливом білоруської, польської і чеської лексики, а також із глосами на народній (простій) мові. **"Біблію Руську"** склали 23 книги Старого Завіту, починаючи із Псалтиря.

Шриффт видань Ф.Скорини був оновлений "руськими словами а словенським язиком". Ця формула двічі читається в передмовах до Псалтиря (у празькому та віленському виданнях): *"Я, Францишек, Скорининъ сынъ з Полоцька, у лекарскихъ науках доктор, повьлель есмь Псалтирю тиснути*

руськими словами а словенським язиком" [5, Т.3, с.10]. Друкуючи "Біблію Руську", Ф.Скорина, звичайно, бачив нецерковнослов'янський вигляд її графіки, тому букви він назвав руськими, на відміну від мови, яку він вважав словенською. "Руськими словами, а словенським язикомъ" означає народними (зрозумілими) буквами (письмом, шрифтом) і **церковнослов'янською мовою** (докладно див. [22]).

У виданнях Ф.Скорини кирилиця вперше одержує вигляд, близький до сучасної "гражданської" азбуки: букви стали округлі, прозорі – під впливом західноруських півуставних почерків XIV–XV ст.; деякі дублетні букви (великі юси, малий йотований юс, їжиця) виключалися. Ф. Скорина, таким чином, передбачив вигляд майбутньої так званої "гражданки", майже на два століття випередивши реформу графіки й алфавіту Петра I 1710 р.

Утім нововведення Ф. Скорини були радикальніші, ніж петрівська реформа. По-перше, Ф. Скорина надрукував новою графікою Біблію, у той час як "гражданка" призначалася Петром I лише для книг світських, у церковних же книгах, як і раніше, зберігалася кирилична гарнітура, що сягає церковнослов'янського уставу. По-друге, у Ф. Скорини немає протиставлення "церковне – світське", у той час як реформа Петра I, навпаки, закріплювала його, будучи графічним символом секуляризації російської культури.

Змінюючи графіку, Ф.Скорина не вбачав у своєму виборі віросповідну проблему. Позначивши в передмові до Біблії її письмом і мовою формулою *"руськими словами а словенським язикомъ"*, він більше ніде не згадує графіку своїх книг. Як і св. Костянтин Філософ, коли він створював нові особливі букви – для тих слов'янських звуків, які не мали грецьких аналогів. Чорноризець Храбр через півстоліття у творі "Про письмена" пояснив, навіщо Костянтиніві знадобилися нові букви.

Видання Біблії Ф. Скорини 1517-1519 рр. були відомі серед українців. Збереглося кілька українських списків середини XVI ст. Скорининих перекладів Біблії, позначених впливом українського мовлення.

Ф. Скорина в 1522 р. відкрив у Вільні типографію і надрукував "Малу подорожню книжку", куди ввійшли **Псалтир, Часослов, Пасхалія**, декілька складених ним акафістів і канонів. У 1525 році Ф. Скорина надрукував у Вільні **Апостол**.

У середині XVI ст. українською мовою був перекладений весь **Новий Завіт**. Це насамперед **Пересопницьке Євангеліє** 1552-1556 рр. у перекладі сина сяноцького протопопа Михайла Василевича, **Євангеліє 1581 р.** у перекладі Валентина Негалевського, **Крехівський Апостол** невідомого перекладача 1560 р.

У 1581 році вийшла відома **Острозька Біблія**, яка з'явилась завдяки старанням князя Костянтина Острозького, київського воєводи. Ця книга – перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою в її староукраїнському варіанті.

Читання новозавітних текстів українською мовою у храмах кінця XVI – початку XVII ст. викликало невдоволення консервативної частини духівництва, зокрема і полеміста Івана Вишенського: "Євангелія і Апостола в церкві на литургии простым языком не выворачайте", – писав І. Вишенський [10].

Церковнослов'янська мова у XVI-XVII ст. стає виключно мовою культу. Дедалі більша кількість її елементів, насамперед лексичних, ставали малозрозумілими. Тому діячі культури створювали **перші** в Slavia Orthodoxa **букварі, граматики і словники**, призначені для тлумачення.

Найважливішими були церковнослов'янський і греко-слов'янський **Буквар** Івана Федорова (Львів, 1574, Острог, 1578), **Віленські букварі** 1618, 1621 рр.; граматика "**Адельфотес**" (Львів, 1591); **Граматики** Лаврентія Зизанія (Вільна, 1596) і Мелетія Смотрицького (Єв'є, 1619); "**Лексис**" Лаврентія Зизанія (Вільна, 1596), "**Лексикон славенороський**" Памви Беринди (Київ, 1627), "**Латинсько-церковнослов'янський словник**" 1642 р. Є. Славинецького та "**Церковнослов'янсько-латинський лексикон**" 1650 р. Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського.

З граматиками пов'язаний новий, аналітичний спосіб осмислення мови, новий підхід до її нормування, новий метод навчання мові. Якраз призначення граматик і словників і полягало насамперед в захисті церковнослов'янської мови.

Діяльність ревнителів церковнослов'янської мови у допетрівську епоху найсильніше проявилася у "книжкових справах" – у дорогих і утопічних (задовго до друкованого верстата) спробах виправити богослужбові книги за авторитетними грецькими і церковнослов'янськими списками. Почавшись у XIV в., виправлення книг досягло своєї вершини в середині XVII в. (знаменита "Никонова справа", що призвела до розколу Російської Церкви). "Книжні справи" диктувалися прагненням зміцнити авторитет російського православ'я і держави, тим самим доводячи собі і світу, що Москва – це Третій Рим. За словами М. І. Толстого, "виправлення книжкове" було "звездене на Русі у справу найпершого державного значення, що хвилювало згодом майже всі соціальні шари російського суспільства і що послужило приводом глибоких розшарувань і боротьби офіційних "ніконівців" і старообрядців [33, с. 146].

Предтечею "азбучних воєн" був Костянтин Костенецький – представник Тирнавсько-Ресавської літературної школи і реформи письма, пов'язаної з іменем болгарського патріарха Євфимія. Розквіт цієї школи припадає на критичні роки – переддень падіння Другого Болгарського царства (1396 р.). Реформа Євфимія була спрямована на реставрацію тих особливостей ранньої церковнослов'янської мови, що втрачалися в міру природних фонетичних змін у живій слов'янській болгарській мові.

Костянтин Костенецький, учень Євфимія і, за характеристикою І. В. Ягича, "фанатичний

прихильник Євфимієвої реформи і зразків", вважав правопис найважливішим у книжковій справі, а орфографічні "огріхи" – більшим злом, ніж лексичні неточності чи помилки в перекладі. Правильному вживанню букв він надавав віросповідне значення. Погрожуючи анафемою, Костянтин пов'язував відхилення в ересь з помилками в письмі і, таким чином, ототожнював орфографію й ортодоксію. У написанні *єдинородні* замість *єдинокородній* Костянтин бачив не просте сплутування букв **Ы** й **І** (узагалі типове для сербсько-болгарського ізводу церковнослов'янської мови), а ересь (оскільки *єдинокородній* – це форма одн., а *єдинокородні* – мн., при тому, що мова йде про Ісуса Христа, що, за Євангелієм, був *єдинокородним*, тобто єдиним сином Бога): "Єдинем симь писменем ... являеши несторієсу ересь у два лиця бога секуща" [36, с.401].

Старообрядці закликали горіти "за єдиний азь" у "Вірую" (у православному Символі віри при патріархові Никонові у словах *Вірую* [...] *у Бога рожденна, а не сотворенна* був опущений сполучник *а* [церковнослов'янська буква "азь"], тобто стало *Вірую* [...] "*Бога рожденна, не сотворенна*", що викликало опір супротивників Никона. Усушення сполучника *а*, вважали вони, призведе до еретичного розуміння сутності Христа – так ніби він був *створений*. "І за єдиної азь, що нині знищили із Символу, слід вам бути всім у пеклі з Аріємь еретиком" (цит. за [32, с. 274]).

Українська православна церква в 1686 р. втрачає свою незалежність. Вона була включена до Московської патріархії. Після визвольних змагань гетьмана Івана Мазепи в усьому специфічно українському царській власті Російської імперії вбачали вияв сепаратизму.

У 1720 р. виходить розпорядження імператора Петра I, за яким на Лівобережній Україні та в Києві дозволено друкувати книжки церковнослов'янською мовою, але тексти цих книжок мали бути ідентичними з тими, що надруковані в Росії, "дабы никакой розни и особого наречия не было" [12, с.103]. Цим розпорядженням було створено штучну перепону для розвитку української редакції церковнослов'янської мови.

У секуляризованій (після реформ Петра I) російській культурі філологічна практика поступово виходила далеко за межі конфесійної служби "при священному тексті". Проте й у XVIII-XX ст. усі мовні проблеми Slavia Orthodoxa продовжували існувати.

Зазначимо три важливі і при цьому різноаспектні епізоди з історії Російської Православної Церкви (РПЦ) у XIX – першій чверті XX ст.

1. Заборона праці над біблійними перекладами (до 1858 року).

Створення російської Біблії, санкціоноване Олександром I у 1810-і роки, у 1825р. було зупинене. Друкування декількох книг Старого Завіту (перекладених професором Санкт-Петербурзької духовної академії і царським духівником протоієреєм Герасимом Павським) теж призупинене,

екземпляри з "П'ятикнижжям Мойсеевим" спалені, а Г. Павський був підданий допитам.

У 1830-і та 1840-і роки архімандрит Макарій Глухарьов, за характеристикою Г.П. Флоровського, "один із найчудовіших людей тієї епохи", "людина великих знань і "відмінний гебраїст" [34, с. 187; 191], не раз звертався до духовної та світської влади з пропозицією відновити переклад Біблії, маючи досвід перекладу книг Старого Завіту. Однак відповіддю була відмова і церковні стягнення.

Повна російська Біблія побачила світ тільки в 1876 р. – пізніше від болгарської (1840) і від сербської (1868).

У 1858 р. Синод офіційно дозволив поновити роботу над перекладом, однак при цьому твердо було вказано на неприпустимість використання російського перекладу в церкві: тут церковнослов'янський текст повинен залишатися недоторканим.

Позиція Синоду дотепер зберігається в офіційній РПЦ: "У Російській Православній Церкві все богослужіння відбувається зараз церковнослов'янською мовою" [13, с. 4]. Навіть "церковний переклад, що повинен бути благословлений Церквою, "призначений "для вживання поза Богослужінням" [28, с. 3].

На Україні педагог із Чернігівщини **П. Морачевський** протягом 1860-1863 рр. переклав **Новий Завіт українською мовою**. Академія наук у Петербурзі схвалила цей переклад, давши блискучий відгук. Переклад було передано на благословення Синодові до Москви. Синод віддав його на перегляд цензурній комісії (єпископа калужького І. Миткевича, князя Долгорукова, київського генерал-губернатора Анненкова). Ця комісія визнала переклад Євангелія "опасным и вредным". Свої думки комісія послала міністрові внутрішніх справ Валуєву – і 3 червня 1863 року вийшов відомий указ Валуєва про заборону української мови взагалі: "никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши...Пропуск же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных ..., приостановить" [26, с.211-212].

Ще більш рішучим і жорстокішим був Емський указ, виданий 18 травня 1876 року, що забороняв друк на "малорусском наречии", навіть газет.

Українські переклади богослужбових книг видавалися за кордонами Російської імперії. **І. Пулюй** написав українською мовою **"Молитвослов"**, який видав у Відні двічі – 1869 і 1872 рр. **П. Куліш** та **І.Пулюй** у 1871 р. у Відні вперше опублікували **новоукраїнський переклад Євангелія**; у 1880 р. у Львові вони опублікували **"Святе Письмо Нового Завіту"** (у друкарні НТШ).

П.Куліш та І.Пулюй разом працювали над перекладом Старого Завіту. Після смерті П.Куліша окремі книги цієї частини Святого Письма переклав І.Нечуй-Левицький.

Перша Біблія українською літературною мовою у перекладі П.Куліша, І.Пулюя, І.Нечуй-Левицького за дозволом Британського Біблійного Товариства була надрукована у Відні 1903 року під назвою **"Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською"** (була перевидана 1906, 1908, 1912 у Відні; 1920 року в Берліні; 1944 і 1947 роках у Нью-Йорку та Лондоні).

2.Спалах ім'яславизму.

У російських монастирях на Афоні на початку ХХ століття з новою силою відродилося вчення ім'яславизму.

Згідно з цим ученням, ім'я Боже й ім'я Ісуса Христа мають божественну природу, є святиною, і під час молитви "Бог невіддільно присутній в Імені Своему".

Ім'яславцям заперечували ім'яборці – раціоналістично настроєні ченці-інтелігенти. Вони бачили в ім'яславії "обожнювання" звуків і букв і називали це "ім'ябожою ерессю", а свідчення православних авторитетів про силу Божого Імені називали "церковною поезією", що ім'яславцям здавалося блюзнірством. Офіційне православ'я виступило проти ім'яславців. За рішенням Синоду кількох афонських ченців були вивезені в Росію на російському військовому кораблі і розселені в далеких приходах.

Ім'яславцям співчували, навіть не поділяючи їхніх переконань О.Є. Манделштам, М. А. Бердяєв. Багато хто, однак, не тільки симпатизував їм, а й вірив в ім'яславизм. Це представники російського релігійного відродження початку ХХ ст.: С. М. Булгаков, В.Ф. Ерн, П. А. Флоренський. Вони в пресі захищали саму ідею ім'яслав'я. С.М. Булгаков ще в 1912 р. надрукував у "Русской мысли" статтю "Афонська справа", пізніше він готував доповідь про ім'яслав'я (з метою реабілітації вчення) до Собору РПЦ 1917-1918 р. і продовжив "боротьбу за Логос" у книзі "Філософія імені", виданої посмертно [7].

3.Помісний Собор 1917-1918 р.: за можливість літургії російською чи українською мовою й удосконалення мови Біблії.

Документи Собору, що зберігаються в ДАРФ (Державний архів Російської Федерації), були введені в науковий обіг А.Г. Кравецьким і А.А. Плетньовою (див. [18; 26]). На Соборі різко переважали радикальні тенденції.

У тезах Передсоборної ради (липень 1917 р.) зазначалося:

"1. Введення в богослужіння російської чи української мови є неприпустимим.

2. Негайна і повсюдна заміна в богослужінні церковнослов'янської мови російською чи українською мовою – нездійсненна і небажана.

3. Творчість у богослужінні неприпустима і можлива" (цит. за: [17, с. 67; с. 68]).

Порівн. також витяги із заключного документа Собору:

Часткове вживання "общерусского или малороссийского языка" в богослужінні (читання слова Божого, окремих піснеспівів, молитви, заміна окремих слів і висловів і т.п.) для досягнення

більш дохідливого розуміння богослужіння при схваленні цього церковною владою бажане і тепер.

4. Заява якого-небудь приходу про бажання слухати богослужіння на "общерусском или малороссийском языке" в міру можливості підлягає задоволенню за схваленням перекладу церковною владою" [17, с.70]. Собор 1917-1918 р. заснував Біблійну раду для "перегляду і виправлення російського і слов'янського текстів Біблії; складання нового російського перекладу Біблії..." [17, с. 83].

Видатний біблеїст І.С. Євсєєв, організатор і керівник Російської Біблійної Комісії (заснованої в 1915 році), у брошурі "Собор і Біблія" (розданої всім членам Собору) виступив з радикальною критикою перекладу російської Біблії 1876 р.: "У ньому цілком відбилися всі особливості не улюбленого дітища, а пасинка духовного відомства, і він невідкладно вимагає чи перегляду ще краще – повної заміни. Мова цього перекладу важка, застаріла, штучно зближена зі слов'янською, відстала від загальнолітературної мови на ціле століття: це зовсім неприпустима у літературі мова ще допушкінського часу, не прикрашена при тому ні польотом натхнення, ні художністю тексту" [14, с. 32].

У 1930-х роках діяльність Російської Біблійної комісії була припинена державою. Після обрання Сергія (Старгородського) у 1943 р. патріархом Московським і всієї Русі питання про ведення богослужіння російською мовою і нові переклади Біблії почали розцінюватися владою як церковне дисидентство, протестантизм чи політична неблагонадійність.

У 1917 р. розпочався рух за повернення незалежності українському православ'ю, виникла ідея зробити живу **українську** мовою відновленої церкви. Цю ідею реалізувала Українська Автокефальна Православна Церква.

Вперше в історії Літургії і Всеношна **українською мовою** правилася 22 травня 1919 р. на храмове свято в Миколаївському соборі в м. Києві [25, с.21].

Композитор М. Леонтович написав музику на літургійний текст і сам диригував хором. Цей день вважають **Днем народження** Української Автокефальної Православної Церкви. (Київський єпископ Назарій покарав священиків, які брали участь у цьому дійстві, – їм заборонили священнослужіння).

Перший повний **переклад Літургії українською мовою**, за яким відбулася відправа 10 липня 1919 р. у Софійському соборі в Києві, належав протоієреєві **В. Липківському**.

З українським церковним рухом змушений був миритися Патріарх Московський Тихон: він благословив Службу Божу українською мовою, де цього бажала більшість парафіян.

У жовтні 1921 р. на Першому Всеукраїнському православному соборі офіційно було проголошено створення Української Автокефальної Православної Церкви. Однією з основних ознак її

стала **рідна мова** у богослужінні, що піднесло українську мову на рівень літургійної.

Проти введення української мови в християнські відправи виступили представники Російської Православної церкви в Україні.

У 20-х рр. у Києві була створена Всеукраїнська православна церковна рада, при якій існувала комісія з перекладу, очолювана архієпископом Н. Шараївським. Усі переклади допускалися до вжитку тільки з його дозволу.

У 30-х рр. Українська Автокефальна Православна Церква була ліквідована.

Православні парафії українських земель, що після Першої світової війни відійшли до Польщі (Волинь, частина Полісся й Холмщина), спочатку підлягали юрисдикції Російської Православної церкви. Служби божі тут правилися церковно-слов'янською мовою з російською орфографією.

У міжвоєнний час **Новий Завіт і Псалтир** переклав видатний український лінгвіст і православний церковний діяч **Іван Огієнко** (з 1951 року – митрополит української греко-православної церкви в Канаді Лларіон). Шість разів він видавав свій "Український православний молитовник" (6-е видання 1943 р.). Уривки зі свого перекладу Нового Завіту та книги Буття в 1936-1938 рр. І.Огієнко публікував у журналі "Рідна мова". У 1937 р. у Львові він надрукував переклад Євангелія; у 1939 р. у Варшаві – переклад Нового Завіту з Псалтирем. Повний переклад Біблії І.Огієнко завершив у липні 1940 року, але через події Другої світової війни публікація затрималася. І тільки 1962 р. накладом Біблійного товариства у світ вийшла повна **"Біблія, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена"** І.Огієнком (у 1988 р. перевидана в Москві як "видання Московського патріархату").

Після Другої світової війни Українська Автокефальна Православна Церква функціонувала тільки за межами "соціалістичного табору".

Нове релігійне відродження розпочалося з перебудовою і лібералізацією радянського суспільства (після 1985 р.), після падіння Берлінської стіни (1989) та розпаду СРСР (1991). Виникла перед багатьма людьми ідеологічна порожнеча привела до різкої активізації релігійного життя. Вже в 1989 р. з небувалим для офіційно атеїстичного суспільства розмахом було відзначено 1000-річчя Хрещення Русі.

У філологічній сфері були проведені представницькі конференції, присвячені історії перекладів Святого Письма, ролі церковнослов'янської мови і писемності в культурі, а також видані праці, у заголовку яких слова *Біблія, Євангеліє, Апостол* більше не вимагали евфемістичних заміни.

Тема "Мова Церкви" стала однією з тих проблем, що в найбільшій мірі змінили вигляд пострадянського мовознавства. Справа, однак, не тільки в ролі, етичній і культурно-освітній цінності теми "Мова і релігія", але ще й у церковній і богословській значущості цієї проблеми. Саме в силу

релігійної важливості питання мови в Церкві набувають соціально-політичної гостроти.

2. Проблема "Мова в Богослужбі" і сучасне православ'я в Україні і в Росії

В Україні зараз три незалежні гілки Православ'я – Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП).

УАПЦ та УПЦ КП послідовно виступають за уніфікацію літургійної мови, оскільки, як зазначає В. В. Німчук, "у незалежних українських православних церквах функціонують принаймні дві виразно відмінні (українські) редакції богослужбових текстів" [24, с. 24].

Нинішня УПЦ Київського патріархату в постанову архієрейського Собору внесла спеціальний пункт: "Враховуючи важливість уніфікації богослужбових текстів в Українській Православній Церкві Київського Патріархату, Собор благословляє до використання тільки ті переклади богослужбових текстів, які опрацьовані Богословською комісією нашої церкви та видані з благословення Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси - України Філарета" [26, с. 2].

Українська ж Православна Церква Московського Патріархату (Київська митрополія), дотримується тільки церковнослов'янської, оскільки "понад 1000 років церковнослов'янська мова несе слово Боже Православній Русі, є для неї мовою богослужіння, богоспількування й молитви. У Церкві відбулося становлення мови і воцерковлення, преображення стихії слов'янської думки і слова, слов'янського логосу, самої душі народу, на долю якого випало велике щастя прийняти християнство..." – зазначає архієпископ Августин [4, с. 14].

Не дозволяється у храмах, що належать Українській Православній Церкві Московського Патріархату, використовувати в богослужінні навіть українську вимову церковнослов'янських текстів, хоч "українська редакція церковнослов'янської є величезним культурним надбанням рідної культури", – зауважує В. В. Німчук [24, с.29].

Синод Руської Православної Церкви у 80-х роках ухвалив, що мову богослужіння вибирає сама віруюча громада: "Наша Церква допускає вживання української мови в богослужінні за бажанням парафіяльної більшості – $\frac{2}{3}$ віруючих". Однак сьогодні Московська патріархія, частиною якої є УПЦ, як свідчать матеріали збірника "Богослужбний язык Русской Церкви" [6], що його ще благословив до видання Святійший Патріарх Московський і всієї Русі Алексій II, виступає проти використання живих російської, української та білоруської мов у богослужінні.

У храмах Української Православної Церкви Московського патріархату в Богослужінні скрізь звучить російська орфоєпія церковнослов'янських текстів, крім території Галичини, Буковини, Закарпаття, які були включені до складу Російської Православної Церкви лише в 40-х роках ХХ ст.

Принагідно зазначимо, що Українська Греко-Католицька Церква на Синоді єпископів у Римі у вересні-жовтні 1989 року прийняла ухвалу: "Синод стверджує, що офіційною літургійною мовою УГКЦ є церковнослов'янська мова... Синод схвалив практику в наших богослужіннях уживати живу українську мову (чи мови країн нашого поселення), де є така потреба..." [29, с.3].

У сучасній Росії визначилося кілька течій.

З одного боку, – реформаторське Сретенсько-Преображенське братство "Стрітеня" на чолі з московським священником Георгієм Кочетковим, що виступає за літургію російською мовою. Отець Георгій – ректор Свято-Філаретівської московської вищої Православно-християнської школи, головний редактор журналу "Православна громада" (виходить з 1990 р.) і газети "Сретенский листок".

Це братство підтримує ліберально-реформаторський напрям – Російське Біблійне товариство (відновлене в 1990 р.) і Біблійно-богословський інститут св. ап. Андрія, заснованого в 1990 р. протоієреєм Олександром Менем). Біблійно-Богословський інститут видає з 1996 р. журнал "Страницы: Богословие, культура и образование" і популярний ілюстрований альманах "Мир Библии".

З другого боку, зовсім протилежних поглядів дотримується православний фундаменталізм, представлений у рубриках "Домашня церква" часопису "Москва", "Світло розуму" – "Нашого сучасника", почасти часопис "Російська література". Фундаменталісти критикують не тільки М. Бердяєва, Г. Федотова, В. Соловйова, сучасних реформаторів і лібералів, а й РПЦ – за лібералізм, за звуження використання і русифікацію церковнослов'янської мови, за прийняття в Російській Церкві орфографії 1918 р.

Служба Богу в храмі у найбільшій мірі охороняється консерватизмом і кліриків, і мирян. Але з одного боку, Московська патріархія виступає за церковнослов'янське богослужіння, а другого, шириться стихійне прагнення парафіяльних священників хоч якоюсь мірою русифікувати церковнослов'янську мову, що звучить у храмі.

Свято-Філаретівська школа в 1994 і 1996 рр. видала два випуски русифікованих текстів православного Богослужіння. У передмові до першого випуску С. С. Аверинцев писав, що святі Кирило і Мефодій, відкинувши "триязичну ересь", захищали літургію на зрозумілій народу мові: саме в цьому (а не в увіковіченні церковнослов'янської мови) полягає справжня вірність справі солунських братів [3, с. 10].

За літургію російською мовою виступає також російська православна еміграція.

Однак більшість православних російських філологів висловлюються за утримання в Літургії церковнослов'янської мови. У цій позиції є анахронізм: на Соборі 1917–1918 р. російське *духівництво* допускало можливість літургії "народною мовою", а через 80 років, за які російська мова ще далі відійшла від церковнослов'янської, *світські*

філологи, зрозуміло, які знають позицію Собору, ратують за церковнослов'янську мову в храмі.

На Соборі 1917-1918 р. духівництво, знаючи реальний стан справ у приходах, прагнуло наблизити службу до парафіян. Що стосується сучасних російських філологів, то в їхньому підході переважають романтизм, любов до історії мови і прагнення передати це знання нащадкам.

У християнському Письмі і Переказі немає догмата чи канону про святість якої-небудь мови. Однак у XVI-XVII вв. у православних традиціоналістів, особливо в полеміці із "латинниками" (у Іоанна Вишенського, Євфимія Чудовського) зустрічаються слова про святість саме церковнослов'янської мови.

Богослови і філологи російської Свято-Філаретівської школи вважають, що ознака сакральності мови властива Старому Завіту, але несумісна зі свободою Нового Завіту. Таким чином, сакральна мова Старого Завіту (що розуміється як "історична", тобто минула, сакральність) протиставлена "справжній мові новозавітної Церкви".

У лінгвістиці не створено загальної теорії сакральної мови, однак, відомо, що кожна сакральна мова починалася як жива. Старослов'янську мову як літургійну визнали Папи Римські, які три-

валий час до цього священними визнавали лише три мови: грецьку, латинську та гебрійську (пор.: "Був же й напис над Ним письмом грецьким, латинським і гебрійським написаний: "Це – Цар Юдейський" (Євангеліє від Луки, XXIII, 38)).

Філологія у Slavia Orthodoxa розвивалася в руслі тих загальних мовних проблем, що виникли в суспільстві, яке прийняло Святе Письмо. Основна колізія полягає в суперечності між прагненням утримати первісний чи ранній (церковнослов'янський) мовний вигляд релігійного тексту Божого Вчення (Одкровення, Заповіді, Символу віри, служби, молитви й ін.) і необхідністю забезпечувати той чи інший рівень засвоєння Божого Вчення (розуміння і передачі наступним поколінням). Ця колізія, як відомо, непереборна, і в різні історичні епохи вона виявляється з різною гостротою.

Проблеми, пов'язані з релігійною комунікацією, мають богословсько-філологічний характер при провідній ролі богословських аспектів. Гострота проблеми "Мова Церкви" зумовлена тим, що вона торкається як релігійних почуттів людей, так і взаємин Православ'я і його течій між собою, взаємин із владою та взаємин з іншими конфесіями.

Література

1. Аверинцев С.С. Два слова о том, до чего же трудно переводить библейскую поэзию // Новый мир. – 1998. – № 1.
2. Аверинцев С.С. Стилистические проблемы библейского перевода // Православная Община. – 1996. – №5 (35).
3. Аверинцев С.С. О языке литургии // Православное Богослужение. М., 1994. – Вып. 1: Русифицированные тексты чинов вечерни, утрени, литургии св. Иоанна Златоуста. Перепечатку см.: Язык Церкви. – М., 1997. – Вып. 2.
4. Архиепископ Августин. Церковнослов'янська мова як мова Богослужіння // Християнство й українська мова / Матеріали наукової конференції. – К., 2000. – С 13–20.
5. Біблія: Факсимільне видання 1517-1519 років. – Мінськ, 1990-1991.
6. Богослужебный язык Русской Церкви: История. Попытки реформации. –М: Изд. Сретенского монастыря, 1999. – 411с.
7. Булгаков С.Н. Философия имени. – Париж, 1953.
8. Верещагин Е.М. "...Читал и любил читать Евангелие": Что входит в состав российской словесности? // Русский язык в СНГ. – 1992. – № 10-12.
9. Верещагин Е.М. Об удержании Кирилло-Мефодиевской традиции в (ново)русском переводе Евангелия // Переводы Библии и их значение в развитии духовной культуры славян (Материалы Международной Библейской конференции 1990 года, посвященной семидесятипятилетию Русской Библейской Комиссии). – СПб., 1994.
10. Вишенский И. Сочинения. – М. – Л., 1955. – С. 23.
11. Гальцева Р. Опыт словарной статьи о Сергее Аверинцеве // Литературная учеба. – 1997. – № 5-6.
12. Житецький П.Г. "Енеїда" Котляревського і найдавніший список її у зв'язку з оглядом малоруської літератури XVIII ст. II. Церковна регламентація в богослужбових книгах малоруського друку // Тимошенко П.Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. – Ч.І. – К., 1959. – С. 102-105.
13. Заявление Патриаршей - Синодальной, Белорусской и Северо-Западной Библейских комиссий "Об исходных принципах работы над восточнославянскими библейскими текстами в Русской Православной Церкви" // Евангелие Господа нашего Иисуса Христа: На четырех языках: эллинском, славянском, российском и белорусском с параллельными местами. – Минск, 1991.
14. Евсеев И.Е. Собор и Библия // Ученые записки Российского православного ун-та ап.Иоанна Богослова. – 1995. – № 1.
15. Камчатнов А.М. Сакральный славянский язык в Церкви и культуре // Москва – 1996. – №4.
16. Кочетков, священник Георгий. Язык Церкви как дар Слова и плод Духа: Доклад на Междунаро-

- дної науково-богословської конференції "Язык Церкви", Москва, 22-24 вересня 1998 г. // Православна община. – 1999. – № 2.
17. Кравецкий А.Г. Проблема богослужебного языка на Соборе 1917-1918 годов и в последующие десятилетия // Язык Церкви. – М., 1997. – Вып. 2.
 18. Кравецкий А.Г. Проблема богослужебного языка на Соборе 1917-1918 годов и последующие десятилетия // Журнал Московской Патриархии. – 1994. – № 2.
 19. Мечковская И.Б., Супрун А.Е. Знания о языке в средневековой культуре южных и западных славян // История лингвистических учений: Позднее средневековье. – СПб., 1991.
 20. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий. – М., 1998.
 21. Мечковская Н.Б. "Русскими словами а словенским языком." (О языковом сознании Франциска Скорины) // Russian Linguistics, 1989. – Vol. 13.
 22. Німчук В. Українська мова - священна мова // Людина і світ. – 1992. – №11-12; 1993. – №1-10.
 23. Німчук В. Християнство й українська мова/Українська мова. – 2001. – №1. – С 11-31.
 24. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Репринтне відтворення видання 1918 року. – К.: Абрис, 1991.
 25. Постанови архиєрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату, 22 серпня 2000 року, м. Київ // Голос православ'я. – №17. – Вересень 2000.
 26. Предисловие председателя Белорусской Библиейской комиссии высокопреосвященнейшего Филарета, митрополита Минского и Гродненского, Патриаршего Экзарха всея Белоруссии к изданию // Евангелие Господа нашего Иисуса Христа. На четырех языках: эллинском, славянском, российском и белорусском с параллельными местами. – Минск. 1991.
 27. Плетнева А.А. К проблеме перевода богослужебных текстов на русский язык // Журнал Московской Патриархии. – 1994. – № 2.
 28. Рішення і постанови Синодів єпископів Української Греко-Католицької Церкви 1989-1997 років. – Львів, 1998.
 29. Роднянская И. Язык православного богослужения как препятствие к раскультированию современной России // Литературная учеба. – 1997. – № 5-6.
 30. Саблина Н. П. Церковнославянский язык в XX веке // Москва. – 1994. – № 9.
 31. Субботин Н. И. Материалы для истории раскола за первое время его существования. – М, 1885. – Т. VII.
 32. Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. – М., 1988.
 33. Топоров В. Н. "Проглас" Константина Философа как образец старославянской поэзии // Славянское и балканское языкознание: История литературных языков и письменности. – М., 1979.
 34. Флоровский, протоиерей Георгий. Пути русского богословия. – Вильнюс, 1991.
 35. Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку. – СПб., 1885-1895. – Т. I.

Юсип-Якимович Юлія Василівна – канд. філол. наук, доцент кафедри словацької філології УжНУ.